

Една забравена рецензия за "Маси и власт" на Елиас Канети

Илина Добринова Начева

Книгата на Елиас Канети "Маси и власт" има вече почти половинвековна история. Още при нейното първо публикуване през 1960 г. тя предизвиква бурни реакции и множество коментари както сред широката общественост, така и сред литературните критици. Особено любопитни са публикациите, съпътстващи появата на изследването в САЩ, където книгата е приета с повишен интерес, до голяма степен провокиран от възторжените отзиви, идващи от Европа. Отвъд океана "Маси и власт" пристига като вече утвърден бестселър, което предвещава сигурен успех на издателите. Книгата е широко рекламирана като представяща нов поглед върху цивилизацията; цяла плеяда от уважавани фигури (сред тях С. Уеджуд и А. Мърдок) публично изразяват възхищението си от идеите на Канети, а медиите оповестяват появата на "новата "Златна клонка", "Левиатан" на двадесети век" и "Шпенглер на 60-те".

Това неизбежно привлича вниманието на критиците и на 1 февруари 1963 г. в The New York Review of Books е публикувана рецензия на американското издание от Уилям Филипс¹ под заглавие History on the Couch (буквално "История на кушетката"). В нея стеремежът на автора да подходи критично към текста довежда до създаването на един от малкото (и със сигурност един от първите) опити за анализ на "Маси и власт" в качеството ѝ на принос към социалните науки. Изходната теза на Филипс е, че изследването на обществото и развитието на социалните теории са се превърнали в приоритет изключително на американската наука до степен, граничеща с хегемония. В този момент книгата на Елиас Канети се разглежда като опит на европейската мисъл също да даде своя принос в тази насока. От цялостния текст на рецензията обаче личи стремеж да бъде доказано, че този опит е неуспешен. Към Канети са отправени множество критики както по отношение на структурата, така и по отношение на съдържанието на книгата. Най-общо доводите на Филипс могат да бъдат обобщени в пет пункта. Тъй като аргументите са от твърде разнороден характер, при изброяването ще бъде използван редът, в който те се появяват в текста на рецензията.

1. Първият пункт се отнася до метода на изследването и поставя под съмнение неговата научна стойност. Филипс квалифицира подхода на

¹ William Philips. "History on the Couch". - The New York Review of Books, 1963.

Канети като "нов стил на наблюдение", което според него прави теориите на този тип изследвания "да изглеждат като факти". Според Филип подобни разработки "използват този стил за апологетика на културата вместо за анализ". Това му дава основание да отсъди, че претенциите на такива текстове за емпирична обоснованост и разкрепостеност (в смисъл на неконсервативност) на анализа са неоснователни.

В психологическата наука (особено сред американските психолози), както впрочем и в цялата хуманитаристика от края на XIX и първите десетилетия на XX в. съществува ярко изразен стремеж за придържане към емпирични данни, получени най-вече чрез лабораторни експерименти. Тенденцията се формира под мощното влияние на природните науки и извежда своите корени от схващането, че единствено теории, опиращи се на мащабна емпирична база, могат да претендират за обективност и достоверност. Стойността на информация, извлечена по различен път, по принцип се поставя под съмнение.

В това отношение изследването на масови феномени се натъква на непреодолими трудности поради невъзможността този тип явления да бъдат пресъздавани в лабораторни условия. В случая обектът на изследване не се поддава на цялостно моделиране и в изкуствена ситуация могат само частично да се пресъздадат някои аспекти на колективното поведение. По тези причини наблюдението в естествена среда се е утвърдило като основен метод в изследването на масите - анализаторите използват както пряко наблюдение, така и записи и други видове описания и документи за своята работа. Въпреки рисковете, които могат да възникнат при използването на такъв тип данни, в социалната психология и до днес се отдава значителна тежест на метода на наблюдението. Той осигурява достъп до познание, което не би могло да бъде придобито по друг начин, или поне все още такъв начин не е известен. В този смисъл използването на количествено или качествено наблюдение от изследователите на масовото поведение едва ли би могло да се тълкува като погрешен подход при положение, че това е единственият приложим подход. Всички теории за масовите феномени се базират на някакъв тип наблюдение и следователно са носители на рисковете и позитивите на този метод.

Текстът на Елиас Канети не прави изключение. Нещо повече, самият автор признава, че "Маси и власт" е вдъхновена до голяма степен от личните му преживявания при срещи с реални тълпи. Тази особеност на книгата я отличава от всички изследвания върху масите, създавани до този момент в традицията на психологията на тълпите или теориите за масовото общество. Подобен подход е изключително ценен, тъй като дава субективната картина за преживяването на масовопсихологическия епизод - анализиращият сам се превръща в обект на своето изследване. Тази характеристика позволява на Канети да бъде първият автор, разглеждащ масата отвътре, като за

създаването на подобно описание той се позовава на единствения достоверен източник на данни - наблюдението и собственото преживяване.

2. *Втора основна критика към “Маси и власт” е свързана с формулировката на проблема. Филипс смята, че не е достатъчно прецизно изяснена и дефинирана основната тема на изследването. За него не е ясно защо обществото се разглежда като съставено само от два елемента - маси и власт. Освен това според Филипс е неправилно схващането, че властта “произтича от факта, че нуждите на “масата” съвпадат с тези на нейните водачи”. Оспорва се и разбирането за обществото като “една по-усложнена форма” на това, което Канети нарича “маса”.*

Действително конвенционалната композиция на научните разработки предполага уводната част да съдържа формулиране на тема, изтъкване на нейната значимост и дефиниране на основните понятия в нея. Безспорно “Маси и власт” не е пример за прецизност в това отношение. Освен че темата на публикацията най-общо съвпада със заглавието, почти не могат да бъдат открити прилики с установения в науката протокол за очертаване на проблемната област и въвеждане в нея.

В известен смисъл обаче може да се твърди, че “неконвенционалността” на формата на текста се дължи на неговото съдържание. Имам предвид например разбирането на Канети за “маса”, което практически е толкова широко, че трудно би могло да се побере в стройна дефиниция. Вместо това още на първите страници от книгата то е определено чрез “страха от съприкосновението с непознатото”. Канети постулира, че “масите са единственото положение, при което този страх преминава в своята противоположност”². И това е най-тясната дефиниция, която авторът може да си позволи.

За изясняване на идеята за “маса” авторът си служи с описание на нейните характеристики. Този тип обяснение е често използван в случаите, когато е трудно да се даде дефиниция на даден феномен. В обобщен вид разбирането на Канети за свойствата на масите може да се сведе до следните ключови моменти: неизменен стремеж на масите да се разрастват; вътре в масите господства абсолютно равенство; непреодолимо желание за увеличаване на степента на плътност в масите; необходимост от обща за всички посока.

По-нататък в книгата се съдържат описателни обяснения за характеристиките на видовете “маси” и за признаците, които ги определят като маси, тъй като те са различни. Именно тези разлики не позволяват съставянето на обща кратка дефиниция за понятието “маса”.

Може би разбирането на Канети за “маса” има своя най-близък аналог в идеята за “семантичните категории” в психолингвистиката. Масата

² Елиас Канети. “Маси и власт”. София, 1996.

представлява някаква съвкупност от неща, принадлежащи на определено множество, заедно с някакви свои специфични характеристики (например множеството на мъртвите съставя “масите на мъртвите”). Всичко останало е външно за масата (не-маса) или формира друга маса (да речем при “двойните маси”). Т. е. може да се каже, че категорията за “ваза” например обхваща множеството на вазите плюс идеята за ваза, а всичко останало попада извън границите на тази категория. И това би имало някаква информативна стойност за четящия. Но дефинирането на идеята за “семантична категория” по този начин би придобило тафтологичен характер. Както и дефинирането на “маса” (в смисъла, в който Канети употребява понятието).

Един от основните проблеми е, че “маса” няма напълно конкретен, еднотипно проявяващ се еквивалент в обективния свят. Нещо повече, в разбирането на Канети масите са и субективно състояние. По тази причина в “Маси и власт” са предложени и анализирани примери за различни видове маси. И то без изрични претенции за изчерпателност. Класификацията на масите се извършва според множество критерии, които се припокриват или се изключват взаимно в различна степен. А много от видовете маси сами по себе си притежават и сложни вътрешни подразделения. Например при класифицирането на масите според основния афект Канети се спира подробно на пет вида – “настървени маси”, “маси в бягство”, “маси в забрана”, “маси в промяна” и “празнични маси”, като ги нарича “основни”, т. е. без да изключва съществуването и на други видове.

Спокойно може да се твърди, че класификацията на Канети не е нито стройна, нито изчерпателна. Нейната многопосочност и фрагментарност са като че ли предопределени от широкото разбиране на понятието за “маса”. Вероятно опитът да се поместят всички негови проявления в изчерпателна класификационна система би бил непосилна задача. А стремежът да се определят еднозначни и стройни критерии при систематизирането със сигурност би направил невъзможно създаването на толкова мащабна теория, каквато е изложената в “Маси и власт”.

3. Филипс не намира основания да приеме, че "Маси и власт" има особен принос в областта на социалните науки. Той се аргументира с факта, че "повечето изследвания върху модерното общество вече са се занимавали по един или друг начин с манипулирането на масите от лидери и управляващи". Според него стилът на книгата наподобява по-скоро вътрешно прозрение и то не съвсем новаторско, а "за историята не се казва нищо повече от това, което би могло да се каже с помощта на логическия анализ".

При по-внимателно вглеждане обаче, текстът на Канети се налага именно като новаторска теория за масите. Подходът и неконвенционалната стилистика на "Маси и власт" далеч не са единствените отличителни характеристики. Изследването се разпростира върху непознати до този

момент аспекти на масовото поведение, а редица концепции, създадени в рамките на вече утвърдените теоретични традиции, са коригирани или оборени. Сред тях могат да бъдат посочени на първо място отхвърлянето на ролята на лидера като задължителен елемент при формирането и функционирането на масите, подчертаването на ролята на страха от смъртта, ревизирането на теорията за "деструктивния характер" на тълпите и др.

Като безспорна заслуга на Елиас Канети може да се посочи и идеята за изследването на символите на масите. Ако до този момент учените многократно са обръщали внимание на ролята на символа в комуникацията между лидер и тълпа (т. е. на възможността да се влияе върху масите с помощта на символи), то в "Маси и власт" за първи път интересът се насочва към символа, обозначаващ масата, както и към неговата способност да "замества" масата в психологически план. Тази идея е изключително плодотворна и може да бъде развивана в две направления - като способност на психиката чрез символа да преминава в състояние на идентификация с масата и като способност на масите да действат чрез символи. Пълната еквивалентност между масата и нейният символ позволява въздействието върху едното да се възприема като въздействие върху другото. Възможно е дори пренасянето на войнствените действия в символното поле - за масата унищожаването на врага е равносилно на унищожаването на неговия символ. В психологически план ефектите от това действие са еднозначни, като и двата типа разрушение - пряко или косвено (чрез символа) - водят до така желаното състояние на "разтоварване".

Друга често коментирана теза от "Маси и власт" е идеята за "невидимите маси". Тя засяга въображаемите аспекти от динамиката на масовите феномени. От позицията на радикалния емпиризъм този факт би могъл да дискредитира теорията на Канети. В някои по-съвременни анализи обаче подчертаването на ролята на креативното въображение като основен компонент в поведението и възприемането на масите се посочва като позитивна характеристика на цялостния подход, изложен в "Маси и власт".

4. Следващата критична точка засяга аргументацията на тезите и разгръщането на темата в "Маси и власт". Рецензията директно атакува начина, чрез който Канети излага и защитава идеите си. Филипс се позовава на прекалено големия обем на текста, неяснотите в него, прекомерната претенциозност и използването на "собствен жаргон". Конструирането на доказателствата според него се извършва по принципа на превръщането на трюизма в метафора, като в много от случаите става въпрос за "лоша метафора... вместо оригинална и конкретна асоциация, която да постави нещата в нова светлина или да спомогне за нов начин на преживяване, на едно обикновено наблюдение се придава "поетичен" оттенък, така че да звучи по-убедително". В заключение авторът на

рецензията прави извода, че “Канети изобщо не развива идеята; вместо това той се върти в мрежа от илюстрации, асоциации и аналогии”.

Действително безспорен факт е, че в жанрово отношение “Маси и власт” създава трудности на читателя, доколкото влиза в конфликт с изградените стереотипи за това, какво би трябвало да представлява едно научно изследване (“изследване” е определението, с което си служи Канети). Текстът е структуриран в две части, като първата е посветена най-общо на масите, а втората - на отношенията между масите и властта. В рамките на тази структура обаче са поместени множество тези, класификации и примери, които изглеждат на пръв поглед произволно разхвърляни в книгата без никаква систематичност. Текстът създава усещането, че в името на плавния словесен поток и спокойното разгръщане на мрежите от асоциации авторът е пренебрегнал схематизирането. Липсва очакваната скрупулозна прецизност в терминологично отношение, характерна за строгия академичен стил. Ключовите понятия са зададени не чрез строга дефиниция, а описателно - компонент по компонент. При изброяванията в повечето случаи липсва стремеж към изчерпателност, цели се по-скоро насочване на мислите и емоциите на четящия в определена посока. Информацията се поднася по начин, който на моменти не показва експлицитно кое е твърдението и кое е доказателството. Липсват детайлни описания на условията, при които са извършвани наблюденията.

Не може обаче да се пренебрегне фактът, че стриктното придържане към общоприетия традиционен стил на научните публикации не е задължително условие, за да бъде една разработка приета като значима за науката. Например публицистично-коментарният стил на Ортега-и-Гасет в “Бунтът на масите” (първоначално книгата е била публикувана под формата на статии в мадридски всекидневник през 1926 г.) не представлява пречка неговите схващания да се ползват с голям авторитет в социалните теории и да се утвърдят като една от основните концепции в изследването на масите.

Нещо повече, по отношение на жанровата специфика на текстовете, може със сигурност да се твърди, че няма еднозначно определени модели, утвърдени веднъж за винаги. Напротив, жанровата класификация в много случаи е условна, тъй като често текстовете битуват в повече от една сфери на социално взаимодействие и поради това са изградени така, че да бъдат информативни за разнородни групи от реципиенти (читатели, слушатели, зрители) с различни предпочитания към начина на изложение - строго академичен или есеистичен, стриктно аргументативен или повествователен и т. н. Това естествено предполага известна динамичност и гъвкавост на жанровата класификация, както и “пропускливост” на условните граници, обозначаващи отделните жанрове. Разбира се, подобни твърдения са лесно защитими в началото на XXI в., когато идеите за “жанрова чистота” и за ясна разграниченост между отделните области на хуманитарното познание се

възприемат като безнадеждно остарели дори и от консервативно мислещите. През 60-те години на XX в. обаче нещата все още не са стояли така, което отчасти обяснява критичните претенции към предпочетения от Канети (съвсем обичаен днес) начин на писане за масите и властта.

. Безспорно "Маси и власт" впечатлява читателя с особения подбор на изразни средства. От една страна пренебрегването на терминологичния арсенал, разработен в традициите на изследванията върху масите, представлява съзнателно дистанциране от съществуващите теории и предотвратява "замърсяването" с нежелани асоциации. Подобен подход затруднява създаването на интертекстуални връзки и образно казано "хереметизира" теорията на Елиас Канети. В едно свое изследване обаче Дейвид Скот³ достига до особено интересни изводи по отоншение на специфичния стил на "Маси и власт". Според него широкото използване на метафори има изключително важно значение и повишава комуникативността на текста. Цялостната мрежа от метафори подобрява разбирането и позволява на читателя да получи представа за такива аспекти на масовото поведение, които не са разглеждани от традиционните теории за масите.

Така текстът на "Маси и власт" става в някои моменти двойно информативен - освен че чете описанието на състоянието, реципиентът *уеща* състоянието. Т. е. заедно с активността на когнитивно ниво (преработка на информацията, получена при четенето) у читателя се провокира и силна афективна реакция, която е в унисон с излаганите идеи и подсилва ефекта от възприемането им. Друг похват, който предизвиква подобен ефект, е специфичното графично оформление на текста - например шрифтовото отграничаване на ключовите думи и фрази, което повишава активността на вниманието при тяхното възприемане. Биха могли да се прибавят и употребата на думи и образи със силна емоционална натовареност при описанията, натрупването на глаголи и преднамереното провокиране на различни асоциации. Всичко това разширява ролята на читателя от "възприемащ" до "съпреживяващ".

³ David Scott. "Metaphor as Thought in Elias Canetti's "Masse und Mach"". Peter Lang: 1999.

Богатият езиков запас и специфичният стил на разказване позволяват на автора да опише сполучливо такива специфични състояния на психиката, за които все още не са създадени специални термини в науката. Като пример в тази насока може да бъде посочено усещането за "плътност" вътре в масата: *"Плътните маси са тези, които са ни необходими за това, в тях хората се притискат тяло до тяло, плътни и в своето душевно състояние, и то така, че човек не обръща внимание кой е този, който го "притиска". Веднъж поверил се на масите, човек вече не се страхува от съприкосновението си с тях. В този идеален случай всички са равни. Никакво различие няма значение, дори и това между половете. Онзи, който притиска някого, е също като него самия. Човек го усеща така, както усеща самия себе си. Тогава всичко протича внезапно, както вътре в едно тяло."*⁴

Вероятно именно тези характеристики на текста са "жаргонът", за който говори Филипс в рецензията си. В същото време обаче, без този специфичен стил на разказване, теорията на Канети едва ли би била достъпна за разбиране и едва ли би обхващала толкова много аспекти от изследвания феномен.

5. Последната основна критика засяга начина, по който "Маси и власт" разглежда съвременните общества, най-вече през призмата на "групите за възпроизводство". Според Филипс "тук е най-абсурдната част от книгата, защото Канети говори както за капитализма, така и за социализма като за общества, обсебени от идеята за възпроизводството, като че ли производството е някакъв вид болест. Според системата на Канети производството не е нищо друго освен "съвременна страст за възпроизводство". И тъй като възпроизводството е характеристика на масите, производството става просто още един пример, и то двоен, за полудели маси, защото и стоките, и консуматорите формират маси."

В разбирането си относно производството Канети се ръководи от едно от същностните свойства на масите - стремежа към растеж. В "Маси и власт" ордата е представена като ембрион на масата, който не може да расте и заменя растежа си с тотемическа религия. Следвайки идеите на Канети, Дейвид Робъртс⁵ възстановява генеалогията на масите и властта по следния начин:

1. Социални обединения преди държавата: в дългия период на предисторията не е имало разделение между масите и властта.

2. Етап на разслояване: разделиението между маси и власт е опосредствано от *затворените* маси на религията. Както затворените маси, така и религията са хетерономни, дефинирани от отношенията си с институционализирания Друг.

⁴ Елиас Канети. "Маси и власт". София, 1996, с. 6.

⁵ David Roberts and Johann Pall Arnason. "Elias Canetti's Counter Image of Society: Crowds, Power, Transformation". Camden House: 2004.

3. Модерната държава: от Френската революция насам, заедно с дезинтегрирането на единната подчиняваща религиозна власт, масите се появяват като открита опозиция на държавата и на официалната политика в модерността. *Отворената маса* и властта вече са автономни и вече не се определят от отношенията си с трансцендентен Друг.

В този смисъл Канети не схваща историята като прогрес (или като упадък). Неговата гледна точка към обществата на XX век съвсем естествено подчертава най-важната характеристика на изследваните от него феномени - невиджаното до този момент нарастване на масите и на властта. Посредством механизма на трансформация производството се превръща в средство за допълнително увеличаване на техните мащаби. Невъзможността на масата расте безкрайно поради пространствени или времеви ограничения е компенсирана от бързото развитие на новите средства за производство.

Нещо повече, доминиращите модели за анализ на обществата - социалистически или капиталистически - през изминалото столетие експлицитно предпоставят стремежа към производство (а оттам и потреблението, и печалбата) като основна характеристика и движещ мотив в социалния живот. От тази гледна точка едва ли е чак толкова "абсурдно" допускането, че развитието на производството има ключово значение за всички модерни общества и че предпоставките и ефектите на този процес в масовопсихологически план са сходни.

* * *

Елиас Канети безспорно е един от най-значимите европейски автори за изминалото столетие. Това признание му е отредено както чрез множеството положителни отзиви на неговите съвременници, така и чрез дългия списък от престижни награди, с които е бил удостоен. Той обаче получава признание изключително в сферата на литературата, а не като автор, имащ принос в изследването на масите. В този смисъл рецензията на У. Филипс, макар и силно критична, представлява едно изключение. Голяма част от аргументите на автора в тази публикация могат да бъдат оспорвани, но сред тях има и много полезни наблюдения, които представляват безценна насока за обяснение на *мълчанието на научните среди* по отношение на "Маси и власт". Докато творчеството на Канети е високо ценено от широката публика и литературните кръгове, мястото му сред изследователите на културата и обществото сякаш остава неясно. В рамките на психологията на масите например може да се твърди, че Канети все още не е получил признанието, което заслужава. Аргументи към тази теза могат да се открият в работите на онези изследователи, чиито трудове са публикувани след 60-те години на XX в. В повечето случаи прегледът на значимите публикации по темата не включва "Маси и власт" на Канети или споменава изследването

твърде бегло, без подробно да се спира върху приноса на текста в развитието на този клон от познанието. До голяма степен това мълчание се дължи на същите позиции, от които изхожда Филипс при написването на “История на кушетката”. От съвременна гледна точка обаче неоспоримостта на повечето от тези позиции може да бъде атакувана. А това означава, че тепърва - близо половин век по-късно - “Маси и власт” има шансове да получи своето достойно място сред изследователите на масовите феномени.